

УДК 364.682.42-053.6(477)

Шуст Н.Б., Міністерство освіти і науки України, м. Київ, Україна.
Приходько О.В., Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили, м. Миколаїв, Україна.

Шуст Наталія Борисівна, доктор соціологічних наук, професор, заступник начальника Департаменту вищої освіти Міністерства освіти і науки України. Коло наукових інтересів – проблеми соціальної модернізації, соціологія освіти.

Приходько Ольга Валеріївна, магістр соціальної роботи. У 2007р. закінчила МДГУ ім. П. Могили і отримала диплом бакалавра. Коло наукових інтересів – проблеми соціології молоді, соціології сім'ї, соціології девіантної поведінки.

ДО ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті наведений аналіз проблеми дитячої безпритульності, вказані найбільш суттєві причини, що провокують зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні на сучасному етапі.

In the article we describe problem of children's orphans, show more important causes, that provocative rising of quantity orphans and children, which live without parents in Ukraine at that time.

Розглядаючи соціальну поведінку, соціальну взаємодію людини, яка знаходиться у несприятливому соціальному середовищі, особливо це стосується (в межах даної роботи) дітей, які опинилися один на один із величезним і незрозумілим суспільством, які не мають необхідної допомоги та підтримки з боку найближчого оточення – батьків. Відомий дослідник Абрахам Маслоу висловив твердження, що людська поведінка визначається широким спектром потреб. Він розбив усі потреби на 5 категорій і розташував їх у визначеній ієрархії. В основі цієї ієрархії лежать самі насувні потреби (їжа, вода, сон, житло тощо), а на вершині більш високі індивідуальні запити (визнання, самовираження). Коли потреби самого нижчого рівня задоволені хоча б частково, людина починає рухатися до задоволення потреб іншого рівня ієрархії [5, с. 126-127].

Керуючись вищезазначеними основами теорії потреб, можна обґрунтувати необхідність розгляду дослідження становища безпритульної дитини в соціумі серед інших людей. За Маслоу, найпершими і найважливішими для задоволення виступають фізіологічні потреби у відпочинку, харчуванні, воді тощо. Але чи можна стверджувати, що дана категорія дітей має змогу повністю задовольнити ці потреби? Далеко не завжди, дуже часто потреби

цього рівня задовольняються від випадку до випадку, несистематично; це пояснюється браком уваги, відсутністю турботи з боку дорослих (у повноцінній родині ці функції виконують батьки). Однак якщо не задоволені потреби нижчого рівня, то про решту потреб взагалі немає сенсу говорити. Дитина частіше за все зосереджена на своїх першорідних фізичних бажаннях і це дуже заважає їй повноцінно зростати і розвиватися. Також для дитини дуже важливу роль грають саме соціальні потреби: в любові, теплоті і турботливому ставленні до неї. Але безпритульна дитина, в силу свого соціального становища, позбавлена цього. Також вона не може реалізувати свою потребу у безпеці, тому що вона самотня, одинока і практично не відчуває захисту та підтримки з боку оточуючих. У свою чергу, це свідчить про те, що безпритульна дитина позбавлена можливості повноцінно жити, зростати і розвиватися. Проте ці діти є, тому, якщо ми хочемо жити у повноцінному суспільстві, ми повинні звернути на них увагу, забезпечити їм умови, за яких вони змогли б у повній мірі задовольнити свої потреби і стати гідними, успішними членами соціуму, виконуючи певні соціальні ролі та функції.

Одним з найважливіших питань при розгляді теоретичного матеріалу є, звісно, визначення основних

понять і термінів, що пронизують всю роботу і є основоположними в ній.

За визначенням ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця (в широкому розумінні слова, що містить і незайняте житло, і незаселені землі тощо) стала постійним місцем перебування [4, с. 268].

Безперечно, дане визначення не охоплює велику кількість варіантів існування дітей, які з різних причин опинилися на вулиці. Адже серед них є й такі, котрі мають домівок, батьків або близьких людей. У ряді країн паралельно функціонують два поняття: «діти, які працюють на вулиці» і «діти, які живуть на вулиці». Іноді зустрічається таке поняття, як «діти, котрі живуть на вулиці разом із своєю сім'єю».

За визначенням Дитячого Фонду Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), до «дітей вулиці» належать:

діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і кожен раз ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);

діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля (фізичне, сексуальне, психічне) проводять більшу частину дня, а іноді й ночі, на вулиці (бездоглядні діти);

діти – вихованці інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави) [4, с. 268-269].

У підручнику за загальною редакцією Т.В. Семигіної та І.І. Миговича подається таке визначення: «діти вулиці» – це діти, які законом не визнані позбавленими батьківського піклування, але можуть бути визнані сиротами, оскільки батьки з певних причин не займаються їхнім вихованням [3]. Отже, в даному випадку поняття дітей вулиці подається у дещо звуженому вигляді (порівняно з визначенням ЮНІСЕФ), оскільки тут об'єктом уваги є лише ті діти, які офіційно не позбавлені батьківського піклування. Деякі фахівці з соціальної роботи не погоджуються з даним тлумаченням, оскільки до дітей вулиці відносяться і діти-сироти, і діти, батьки яких позбавлені батьківських прав через асоціальну поведінку, злочини, насилля в сім'ї тощо. Тобто всі діти, які з певних причин перебувають більшу частину доби, а іноді й цілодобово, на вулиці і не мають постійного місця проживання.

Дуже тісно пов'язані між собою поняття «дитяча безпритульність» і «дитяча бездоглядність».

«Безпритульні діти» – це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають постійного місця проживання.

Великий тлумачний словник подає таке визначення: «безпритульний – це той, хто не має притулку». Натомість, «бездоглядний – це той, хто позбавлений догляду» [6].

Найбільш слушним, з даної точки зору, є наступне визначення: «дитяча бездоглядність – це суспільне явище, що заключається у відсутності необхідного догляду за дітьми з боку батьків та осіб, які їх замінюють, у відчуженні дітей від сім'ї, дитячого колективу й одночасно у байдужості батьків, вихователів до дітей».

У країнах Європи дитяча безпритульність розуміється по-різному. Зокрема, це поняття включає в себе не лише дітей, які не мають постійного житла. Так, у Бельгії розрізняють три групи «дітей вулиці»: діти, які протягом більшої частини дня жебракують, працюють на вулиці, прогулюють школу; діти, які втекли з дому; псевдопостійні діти вулиці, які живуть вдома, але вулиця є середовищем їх постійного місцеперебування.

У Швеції дітей, які не контактують з батьками, проводять більше часу в тимчасових приміщеннях та на вулицях, називають «покинутими». Молодіжна політика цієї країни є елементом добре знаної «шведської моделі» економічного розвитку. Вона базується на пріоритеті молоді в різних галузях державної діяльності.

В Італії стосовно дитячої безпритульності вживається термін «неповнолітні групи ризику».

У Великій Британії осіб вулиці залежно від віку називають: «юні втікачі» – діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи; «молоді бездомні» – особи, які не мають роботи та постійного місця проживання; «ті, що сплять на вулиці» – підлітки та молодь, які не мають постійного притулку і ночують під мостами та в місцях різних вуличних будівель [10].

Законом України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001р. встановлено:

- дитина-сирота – це дитина, в якій померли батьки;
- діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, визнанням батьків безвісти відсутніми чи недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуттям покарання у місцях позбавлення волі, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з відхиленням від сплати аліментів та відсутністю інформації про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, що перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти;
- безпритульні діти – діти, які були кинуті батьками, самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, в яких вони виховувалися, і не мають постійного місця проживання [1].

За Законом України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» наведені нижче терміни вживають в такому значенні:

- безпритульність – стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати/перебувати у жиллому приміщенні, на яке вона має право;

- безпритульні діти – діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання [2].

Звідси можна зробити загальний висновок про те, що всі ці поняття є доволі тісно пов'язаними між собою, деякі вчені їх взагалі ототожнюють.

Але поняття «діти вулиці» є дещо ширшим і включає, як складові, поняття «безпритульність», «бездоглядність».

У свою чергу, поняття «дитяча безпритульність» торкається дітей, які взагалі не мають постійного місця проживання, або не хочуть повернутися додому. Тоді як «бездоглядні діти» все ж таки мають житло і сім'ю, але позбавлені батьківського догляду, виховання і з певних причин віддають перевагу перебуванню на вулиці.

Спираючись на вищезазначені дані, можна зробити висновок про те, що більш об'єктивним поняттям, яке охоплює в повній мірі всіх дітей, які перебувають за межами домівки, є поняття «діти вулиці».

Економічна криза, в якій перебуває українське суспільство, зумовлює появу нових і значне збільшення раніше існуючих соціально незахищених груп населення: безробітних, безпритульних, алкоголіків, наркоманів, людей з психічними захворюваннями та ін. Державна система соціального захисту, що трансформується, поки не є настільки гнучкою, щоб своєчасно й адекватно реагувати на такі соціальні прояви. За останні 10-15 років кількість дітей, які більшу частину свого часу, у тому числі нічного, перебувають на вулиці, має великі масштаби. З'явилася нова категорія дітей, яких журналісти називають «дітьми вулиці». У державних закладах про них говорять як про безпритульних, соціальних сиріт, позбавлених батьківської опіки [4, с. 267].

Цілком очевидний той факт, що проблема соціального і правового захисту бездоглядних неповнолітніх, профілактика негативних проявів у дитячому середовищі, практика роботи з неблагополучними сім'ями, з дітьми складної долі має бути предметом постійної уваги владних структур усіх рівнів, проблемою державного значення. Неупереджений аналіз стану справ у цій сфері оптимізму не додає. Комплекс програм, задекларований великою кількістю документів органів виконавчої влади, так і залишено без практичного вирішення. Тому масштаби соціально небезпечних явищ не тільки не зменшуються, а й навпаки, збільшуються. Розширюється географія негативних проявів. Якщо ще кілька років тому наркоманія, токсикоманія, дитяча проституція, важкі злочини підлітків були візитівкою великих міст, промислових центрів, то тепер метастази цієї страшної хвороби проникли в районні центри, селища й села, доходять до віддалених хуторів [7, с. 10].

Через фінансово-матеріальний занепад діти у цих місцевостях не одержують початкової та базової середньої освіти. За статистикою – це мало не кожна дев'ята сільська дитина. Негативний фінансовий

чинник змушує батьків забирати дітей із закладів освіти і посилати на роботу, зокрема, жебракувати, красти, займатися проституцією тощо. А це істотно впливає на середній рівень освіти, що у таких дітей вдвічі нижчий, ніж у їхніх однолітків. Серед безпритульних дітей не вміють читати і писати 30,8 %, початкову школу закінчили 48 %. Значна кількість взагалі не бачила шкільної парти. Майже всі вони зазнали чи продовжують зазнавати морального і фізичного знування, сексуальної експлуатації, обізнані з тютюном, алкоголем, наркотичними засобами [7, с. 10].

Збільшення кількості дітей вулиці, в першу чергу, зумовлено динамікою сімейного життя. Як зазначалось у доповіді ЮНІСЕФ Незалежної комісії з гуманітарних питань ООН у 1990 році, «дитина потрапляє на вулицю через те, що її сім'я переживає кризу, і якщо ще не розпалася, то перебуває на межі розпаду» [4, с. 268].

Починаючи з 1997 року, в Україні проводився ряд досліджень із визначення основних характеристик «дітей вулиці», з'ясування їхнього стилю життя і потреб. Це дозволило виявити наступні закономірності:

- більшість «дітей вулиці» – діти підліткового віку;
- хлопчиків на вулиці більше, ніж дівчаток;
- більшість підлітків виховується у багатодітних сім'ях;
- надто часто «діти вулиці» проживають у нетипових для України сім'ях: без батьків або тільки без матері чи без батька;
- серед батьків таких дітей нерідко зустрічаються освічені люди, які мають постійну роботу;
- значна частина «дітей вулиці» має проблеми з батьками, найближчими родичами;
- значний вплив на прискорення процесу переходу дитини до статусу «вуличної» має низьке матеріальне становище сім'ї;
- значна частина «дітей вулиці» заробляє гроші самостійно, причому досить часто робота дає гарні прибутки, але є асоціальною: крадіжки, жебракування, надання сексуальних послуг тощо;
- «діти вулиці» часто зазнають експлуатації й насилля з боку ровесників і дорослих на вулиці та вдома;
- діти нерегулярно харчуються, часто голодують;
- «діти вулиці» вживають алкоголь, наркотики, нюхають клей, палять [4, с. 269].

Отже, явище дитячої безпритульності й бездоглядності набуває надзвичайних масштабів в Україні за умов економічної нестабільності. Основним джерелом появи цих дітей є неблагополучні сім'ї, члени яких самі потребують сторонньої допомоги, а саме: сім'ї алкоголіків, наркоманів, бідні й малозабезпечені сім'ї.

Пріоритетним напрямом розвитку соціальної політики держави має стати підтримка та розвиток сімейних форм влаштування, на противагу інституційним закладам. Історично сформованими формами

влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ю в Україні є усиновлення та встановлення опіки над нею (піклування). Останнім часом набувають розвитку нові соціальні інститути сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу. Розробка подальших напрямів соціальної політики держави стосовно захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребує ґрунтовного вивчення та узагальнення існуючої практики влаштування таких дітей у сім'ї громадян України. Саме на визначення цих питань було спрямоване масове опитування громадян України, проведене у березні 2004 року в межах соціологічного опитування «Ваша думка: березень 2004 р.». Опитування проведене в 27 територіально-адміністративних одиницях України: в 24 областях, АРК, у м. Києві та м. Севастополі. Всього опитано 2021 респондентів віком від 18 років і старше [9].

За дослідженнями соціологів [9], найбільш суттєві причини, що провокують зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в першу чергу, пов'язані з внутрішньосімейними процесами. А саме: із зростанням алкоголізації населення (58 %), низьким рівнем матеріального забезпечення сімей з дітьми (56 %), безвідповідальним ставленням батьків до виконання своїх обов'язків стосовно дітей (56 %), зловживанням батьками наркотичними речовинами (52 %). Перелічені причини тісно пов'язані між собою і, як правило, в кризових сім'ях спостерігається кілька факторів ризику виходу дитини з сім'ї.

Щодо державної політики підтримки сімей з дітьми, то її незадовільний рівень, відсутність дієвих програм роботи і, як наслідок, зростання соціального сирітства визначають 45 % опитаних громадян. Ще одним фактором відмови батьків від виховання власних дітей називається зниження рівня моральності населення України, знецінення сімейних устоїв (38 %) [9].

Третина респондентів причиною поширення соціального сирітства визначає злочинну діяльність батьків, залучення дітей до кримінальних та протиправних дій. Засудження батьків, перебування їх у місцях позбавлення волі призводить до того, що дитина потребує влаштування, стає сиротою при живих батьках. Також фактором ризику позбавлення дитини піклування батьків кожен четвертий респондент визначає агресивну поведінку батьків, брутальне та жорстоке поводження з дітьми, що становить загрозу дитячому життю і здоров'ю (25 %), збільшення смертності населення (25 %), психічні захворювання (22 %) [9].

Цікавим є визначення рівня інформованості населення щодо проблем дітей сиріт та безпритульних дітей. Частина населення (22 %) не володіє такою інформацією, дві третини опитаних (63 %) мають певну уяву з передач телебачення, радіо, періодичних видань, 14 % цілком обізнані, оскільки спілкуються з такими дітьми [9].

Отже, основними причинами поширення явища дитячої безпритульності й бездоглядності, як

правило, виступають, все ж таки, загальнодержавні фактори (недосконала державна соціальна політика щодо захисту й підтримки сімей з дітьми, недовіра соціальні програми, бідність населення), а вже з них випливають внутрішньосімейні, а саме: алкоголізація сім'ї, вживання наркотичних засобів членами сім'ї, поширення агресивних форм поведінки стосовно дітей тощо. Звісно, це не завжди буває так. Є сім'ї, для яких зазначені форми поведінки є природними й звичними, незалежно від зовнішніх обставин, є батьки, які просто взагалі не бажають працювати й заробляти хоч якісь гроші, а жити треба, тож вони починають примусово схилити своїх дітей, як правило, до нелегальних й протиправних методів отримання прибутку (жебраківання, проституція, крадіжки тощо). Але найчастіше саме бідність, недостатня увага з боку держави до сімей з дітьми примушують батьків до асоціальних форм поведінки. Тому політику щодо подолання соціального сирітства слід починати з сім'ї, з вирішення її нагальних проблем і задач.

На даний час дітьми, які перебувають у стані бродяжництва, опікуються такі установи й організації:

- управління (відділи) у справах сім'ї та молоді регіональних і місцевих державних адміністрацій;
- служби у справах неповнолітніх;
- центри соціальних служб для молоді;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх;
- притулки для неповнолітніх;
- інтернати;
- громадські та благодійні організації [8].

Управління у справах сім'ї та молоді здійснюють координацію роботи соціальних працівників з дітьми з неблагополучних сімей та узгоджують вирішення питань, що належать до компетенції різних установ. Вони проводять соціальний патронаж неблагополучних сімей, організують рейди (відвідування неблагополучних сімей з метою проведення профілактичних бесід), різноманітні заходи (акції) гуманітарного характеру [8].

Служби у справах неповнолітніх, відповідно до покладених на них функцій, організують розроблення і здійснення заходів, спрямованих на запобігання бездоглядності і безпритульності дітей; здійснюють контроль за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах; організацією виховної роботи у навчальних закладах; утворюють притулки для неповнолітніх; беруть участь в утворенні спільно з управлінням охорони здоров'я центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх тощо [8].

Притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх забезпечують умови для тимчасового (90 діб) перебування дитини до моменту вирішення її подальшої долі – повернення в сім'ю (якщо вона є), в інтернат, прийомну сім'ю. Працівники притулку беруть безпосередню участь у вирішенні цього питання: пишуть листи-клопотання до відповідних державних установ. Крім того, вони проводять виховну роботу з дітьми [8].

Центри соціальних служб для молоді здійснюють соціально-реабілітаційні заходи щодо відновлення

соціальних функцій, психічного та фізичного стану дітей, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в екстремальні ситуації. Із безпритульними дітьми ССМ практикують в основному вуличну соціальну роботу [8].

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх займається розкриттям та профілактикою правопорушень, скоєних неповнолітніми. Працівники кримінальної міліції самостійно або спільно з іншими державними службами проводять рейди, спрямовані на виявлення та затримання дітей-бродяг. Після затримання дитини з'ясовується місце проживання дитини, її причетність до скоєння правопорушень, причини бродяжництва, з нею проводять профілактично-виховну бесіду. Залежно від того, чи скоювала дитина правопорушення, і якщо скоювала, то яке саме, її повертають у сім'ю, інтернат, доставляють у притулок для неповнолітніх або до приймальника-розподільника, направляють у колонію для неповнолітніх (за рішенням суду) [8].

Завдання інтернатних закладів – створити сприятливі умови для постійного проживання та соціалізації дитини, яка або не має сім'ї, або проживання в сім'ї з тих чи інших причин неможливе.

Кожна з громадських та благодійних організацій самостійно визначає коло тих проблем, які вона намагатиметься вирішувати, ті види діяльності, які вона здійснюватиме. Найчастіше громадські організації практикують такі форми роботи: надання гуманітарної допомоги бездоглядним і безпритульним дітям (харчування, одяг тощо), соціальний патронаж кризових сімей, надання психологічних та юридичних консультацій, профілактико-виховна та просвітницька робота [8].

Отже, в межах нашої держави діє певна система соціального захисту і підтримки безпритульних

дітей. Проблема безпритульності в наш час займається ряд державних і благодійних організацій. Однак на даний момент проблема безпритульності і бездоглядності дітей вирішується не на достатньому рівні. Про це свідчить факт перебування на вулиці (часто – тривалий час) величезної кількості дітей-бродяг. Це пояснюється тим, що дана проблема є новою в українському суспільстві. Тому слід привернути увагу держави, вчених, науковців до цього питання. Корисно, на наш погляд, було б створення інформатизованого банку даних на кожну дитину, що дало б змогу спостерігати і контролювати становище дітей, отримання ними необхідної освіти, надання, в разі необхідності, якісної і своєчасної медичної допомоги, відстежування загального стану здоров'я дітей. Також важливо вдосконалювати і поліпшувати існуючу систему державних закладів та установ для дітей, які позбавлені домівки та батьківської опіки. Задля здійснення запропонованих заходів необхідно залучити до цієї справи благодійні фонди та організації, що могли б надати фінансову, матеріальну допомогу.

Крім цього, не треба забувати, що корені даної проблеми виходять саме з інституту родини, з рівня морального і духовного розвитку батьків, культури народження та виховання дітей. В соціологічній літературі питання дитячої безпритульності розглядається через призму внутрішньосімейних відносин, на які, в свою чергу, впливають загальнодержавні фактори. Тому задля поліпшення ситуації необхідно приділяти увагу соціальному, матеріальному, моральному становищу сучасної сім'ї, пропагувати засобами масової інформації здоровий спосіб життя, повноцінну родину, яка свідомо і серйозно ставиться до питання народження дитини і здатна її виховувати і забезпечувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30.
2. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 25.
3. Теорії і методи соціальної роботи: підр. / Під ред. Т.В. Семігіної, І.І. Мигович. – К., 2005.
4. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. пос. / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр навч. літератури, 2004. – 352 с.
5. Мейжис І.А., Почебут Л.Г. Соціальна психологія суспільного розвитку: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2007. – Частина 1. – 310 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головний ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
7. Бауер М. Дитячий біль – проблема державна // Голос України. – 2004. – № 62 (2 квітня).
8. Комарова Н.М. Оцінка ефективності діяльності державних структур та громадських організацій, спрямованої на вирішення проблем бродяжництва дітей, а також шляхи її вдосконалення // Соціальний працівник. – 2006. – № 9 (травень).
9. Пеша І.В. Громадяни України про причини соціального сирітства // Соціальний працівник. – 2006. – № 12.
10. Гуйван Н. Правові аспекти дитячої безпритульності // Юридичний вісник України. – 2005. – № 25.